

Թեամբ լեցուն: Հոն՝ իւրաքանչիւր դերասանի ուղեղին ծալքերը քակուած, պարզուած են ընթերցողին աչքին առջեւ: Կրիգոր աղան՝ իր մեծ ճարպիկութեամբը եւ քիչ խղճահարութեամբը, Իգար Տանըմ՝ իր յիսուն տարեկան ամուսնի կենդանոր աղէկան նենգամտութեամբը — Պալլաքի Cousine Betteին մանրանկարը — Միհրան աղան՝ բարի եւ առաքինի մարդու լաւատեսութեամբը, Արմենակ՝ բանագողի տիպարը, որ կը վստայ Տայ գրականութեան մէջ, անանկ որ Արմենակի յատուկ «Ժառանգականութիւնը», սոհմային Ժառանգականութիւն մըն է մեր մատենագրութեան տեսակէտով. վերջապէս, Հերմինէ Տամակրիլի զոհ մը Տամբակի մենամոլութեան այդ սկեպտիկ Արմենակին:

Մարգկային documentsներու հաւաքման մէջ՝ բաւական սուր դիտողութիւն, եղելութեանց ձուլման մէջ՝ բանաստեղծի երեւակայութիւն, դէպքերու տրամաբանական յարդգութիւն. վէպին գոհացուցիչ երկայնութիւնը — 7½ էջ փոխանակ վեց պահանջուած էջերուն — ասանց ամէնքն ալ նպատաւոր վկայութիւններ են հեղինակին համար: Միհրան աղային աղբիկներուն անօթութենէ մեռնելու պարագայէն զատ՝ որ ճշմարտաման էջերուար, միացած դէպքերը բնական ընթացք մ'ունին:

Աւելցուցէք յստակ ոճ մը, տեղ տեղ զարգարուն, յաճախ գուռաւորուած ինչպէս աղբիկներուն դէմքը՝ «բոսորափառ վարդ մը՝ ճերմակ վարդի լայն թափանչոյլ թերթի մը Խաւենք գուշակուած», կրկին երաշխաւորութիւն գործին յաջողութեանը:

Ըսել չէ թէ ոճը աւելի կորովի չէր կրնար ըլլալ. կարծես թէ տեղ տեղ կը թոյլնայ, կ'աւսորանայ, եւ բացարձակ երեւակայութեամբ անած բանաստեղծին լեզուն՝ անդադար կը ծփայ, չի հաստատուիր կոշտ իրականութեան ճիշդ ձեւերուն կաղապարին մէջ:

Քիչ մ'աւելի ինքամբ անօգուտ պիտի չըլլար. պարբերութիւններու մէջ կան փոքր քարի, աւաղի կտորներ՝ զորս մաքրել պէտք են. ցորենին մէջ յարդի կտորներ մնացած են, որոնք պիտի անհետանային՝ եթէ անգամ մըն ալ հովն նետուած ըլլար:

Երբ այս յատկութիւնները կը միանան գրագէտի մը մէջ, իրեն դէմ մէջ մեղանդանքի ձայն կրնայ բարձրանալ. թէ ինչու յաճախ չի ներգայնար հրապարակի վրայ, եւ առակին կենդանիին պէս՝ իր որսը կը թողու, ոսկի Ժամացոյցի մը շուքին ետեւէն միայն վազելու համար:

Ուրիշ տեսակէտ մըն ալ: Ներկայ միջումը որ արգիլաւոր պիտի ըլլայ, մէջտեղ հանեց մաքրուող նոր հոսանք մը, այսինքն՝ բանաստեղծութեան յարաբերական սնանկութիւնը, եւ հրահանգիչ արձակին պատիւի վերագառնալը: Այնպիսի շատ են յոռի ոտանաւոր շինողները, որ պատեհ ժամ է վերակազմելու արձակագիրներու ցրուած խուճիկները: Մեր սոհմային յառաջագիտութեան միակ գրաւականը ասոր մէջ կը կայանայ:

Տեսէք այն կրկին ոտանաւոր գրողները՝ որոնցմէ մէկը արձակի միջման մէջ կը նետուի, միւսը՝ արձակ գրողները քննելու պատշաճ կը ստանայ, արձակ գրողի մը կը ծառայէ իրեն օգնական, եւ կը դաւանի անոր գերշխանութիւնը:

Բանաստեղծութիւնը պերճութիւն մըն է մերինին նման աղքատ մատենագրութեան մը համար՝ որ պարտի իր ամբողջ միջոցները կենդանացնել մէկ նպատակի վրայ, այսինքն՝ իրական եւ առնական գաղափարներու ծաւալումը առ համարակ ընկերային ամէն խաւերու մէջ:

14/27 Յունուար 1902:

Գ.Ր. ՄԱՆՈՍՍ

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Ն.

Քաղբիս անուն ինքնին կը ցուցնէ թէ՛ ի հումն վրաստանի քաղաքներէն մին էր. սակայն եթէ ըսենք որ Ախալցխա կիսով չափ հայաբաղաք մը քարձած է այժմ, ասուգիւ չենք սխալել: Իբր պատշոյց բաւական է ըսել թէ այցելու մը կը գտնէ հոն հայ բարբառն ընդհանրացած եւ ըստ բաւականի զարգացած:

Բաթումի Տփղիս կառուցուած երկաթուղին Սուրամի (Souram) մօտերը՝ Միխայելովի առջեւ ուրիշ գիծ մ'ալ ունի, որ հափտակ աւաղութեամբ գաղտնավայրերու՝ եգիպտացորենոյ արտելու մէջէն, մէկ ու կէս Ժամ հեռաւորութեամբ կ'երկրնայ մինչեւ Բորժոմ (Borjom) չքնաղատեսիլ՝ Կուր գետին ալ ու ձախը կառուցուած սիրուն քաղաքը: Իսկ ասկից մինչեւ Ախալցխա, Կուր գետի երկայնութեամբ եւ անոր ձախ կողմի՝ շինուած է արքունի ձանապահ հ մը լայն ու մաքուր, որուն երկու կողմը բարձրացած են անտառաշատ՝ գալարագեղ

լեռներ եւ մէջ ընդ մէջ սեպ՝ ապառաժուտ լեռնապներ։ Այս հաճոյատեսիլ եւ հոգացուած ճանապարհին վրայէն, երկձի կամ՝ քառաձի (որ աւելի գործածական է) կառքերը Ազդր՝ Ծոնիս եւն եւն գիւղերու եւ գիւղականերու առջեւէն անցնելով, հինգ՝ հինգ ու կէս ժամուան մէջ կը հասնին Բորթօմէ Ախալցխա։ Ըստ այսմ՝ ճանապարհորդ մը Բաթումէ երեկոյեան ժամը տասնուսեկէին մեկնող կառախումբը նստելով, Միխայելովի առջեւ կառախումբը փոխելով, Բորթօմ՝ կառք մը վարձելով, երկրորդ օրը կէս օրէն յետոյ ինք զենքը կը գտնէ Ախալցխայի մէջ։

Քաղաքս շինուած է հիւսիսային կողմանէ Օգիւզ (Oguz) եւ հարաւային կողմանէ Կարղանպունար (Karghanpounar) լեռանց շղթաներուն կապուած սիրուն բլրակներու առջեւը։ Արտահանի սահմաններէն բխող եւ յառաջացող Կուր գետին մէկ ձիւղը Մոսկովի՝ Սուխին եւն գիւղականներուն առջեւէն սղոսկելով, կու գայ կ'անցնի Ախալցխայի մէջուղէն, բաժնելով երկուքի քաղաքը։ Այսպէս երկու մասի բաժնուած եւ գետակիս ձախակողմը գտնուած մասը կ'անուանուի Ռապատ, իսկ աջակողմէանը Բլան, որոնք իրարու հետ կապուած են փայտաշէն կամուրջով մը։

Հնագոյն քաղաքը Ռապատն եղած կ'երեւայ, ուր կը տեսնուին տակաւին հնութեան բեկորներ, ժայռերու վրայ բարձրացած հաստաճիմն բերդերու մնացորդներ, ջրուղիներ, վրայքերէն յիշատակարաններով անթիւ հնագոյն գերեզմանաքարեր եւ արձանագրութիւններ։ Իսկ Բլան ըստած մասն անցած դարուն մէջ կազմակերպուած եւ հետզհետէ նորագոյն շէնքերով ընդարձակուած է. այս կողմը կը գտնուին քաղքին կարեւոր շէնքերը, հեռագրատունն, նամակատուն, ընթերցարան, հասարակաց զօսանոց պարտէզներ եւն։ Թէպէտ եւ քառորդ դարու մէջ հինաւուրց շէնքերու տեղ յաջորդած են նորագոյն շէնքեր եւ ճարտարապետական նորագոյն ձեւեր, սակայն վաճառականութեան տեսակէտով Ախալցխա չունի տակաւին այն բազմաթիւ յառաջդրդիմութիւնը. ասոր ալ պատճառը կը համարուի երկաթուղւոյն իրմէ հեռու մնալը։ Այս նկատմամբ մեծ յոյս ունէր տեղացին հանգուցեալ թագաժառանգին կենդանութեան օրովը։ Ախալցխայի մօտ արեւմտեան հիւսիսային կողմը կը գտնուի Արասխուման բնութեան շէնքերութեան, շուքիներու անտառակներով, անուշ եւ հանաքային ջրերով օժտուած վայրը, որ հանգուցեայն ընտրած էր

իր միակ զբօսանոց եւ շրջագայութեան տեղը, օրերը կ'անցընէր հոն, եւ ըստ հետեւորդի ապագային երկաթուղւոյ մը շինութեան կը սպասէր տեղացին, այլ չգոր, չեւտով կորսընցուց իւր ակնխալութեան քաջաւերջը։

Այսու ամենայնիւ դարձեալ Արասխումանն է որ գործունէութիւն կու տայ Ախալցխայի, մանաւանդ ամառուան ժամանակը։ Ռուսիոյ այլ եւ այլ կողմերէն եւ հեռաւոր քաղաքներէն, հարուստ դասակարգէն շատերը, ամանք մաքուր օգ ծծելու, ամանք տեղւոյն հանքային ջրովն զօրանալու եւ ամանք բնութեան գեղեցկութիւնը վայելելու համար, կը թողուն իրենց երգն ու գործը եւ կը փութան Արասխուման։ Այս եղանակին՝ Բորթօմէ Ախալցխա — Արասխուման երկնցած արըռնի ճանապարհին վրայ կը տեսնուին բազմաթիւ կառքեր, որոնք գիշեր ու ցերեկ փութկոտութեամբ կը փոխադրեն ճանապարհորդները եւ որոնցմէ բաւական կ'օգտուի թէ՛ քաղաքն եւ թէ՛ մերձակայ գիւղերը։

Ախալցխա ունի բարեբեր հող եւ տեսակ տեսակ արմտիք. մերձակայ գիւղերը առատութեամբ կը հասցընեն աղբիւ պտուղներ, ինչպէս անուշահոտ խնձոր, քաղցրաճաշակ տանձ, մեղրահամ թուփ, մեծկակ սալոր, զուրկ է միայն տաք կլիմայի յատուկ պտուղներէն։ Նոյն կարգի պտուղներուն զանազան տեսակներուն այլ եւ այլ անուններ կու տայ տեղացին, ինչպէս շահ՝ Սօպա՝ Գարանֆիլ՝ Շէքեր՝ եւն Էլմար. Ղապալը՝ Դանաղիք Բէյ արմուտը եւն. եւ արարեւ նշանաւոր են այդ միգրերը։ Գետնախանձորի մշակութիւնը բաւական յառաջացած է եւ տեսակ տեսակ գետնախանձոր կը հասցընեն։ Մեղրաբուծութիւնը նմանապէս ընդհանուր եղած է եւ ամանք իրենց մասնաւոր արուեստը ըրած են, այլ եւ այլ ձեւերով փեթակներ շինած, եւ առանց բլիշներն ապակաւելու եւ միասնելու՝ մեղրը քամելու հնարքներ հնարած են։ Երկրագործութիւնը սակայն տակաւին հին դրիւք եւ միջոցներով կը կատարուի, որ մշակին համար ժամանակի մեծ կորուստ է։

Ախալցխայի ժողովուրդը մեծաւ մասամբ կազմուած է չայքեր՝ Վրացիներ եւ Ռուսներ։ Հայք գաղթած են մեծաւոյն մասամբ Կարնոյ գաւառէն եւ պահած են իրենց բնիկ հայրենեաց տարազը, մանաւանդ կանայք, որոնց ճակտին վրայ փայլած ոսկէշար մարգարտահիւս կապուց եւ առջեւին կապած կարմրագոյն Գոգնոյք՝ զարնոյ նահանգին կանայք կը յիշեցնեն. արք քիչ շատ փոփոխութեամբ ընդունած են

վրացուց հաղուստը, գլխարկը տեղւոյն յատուկ, մինչեւ ծունկ երկնցած վերարկու մը եւ մէջքէն ին բարակ տեղական գործ՝ արծաթ գօտի մը. պահած են նաեւ իրենց նախնեաց սովորուած թիւնները՝ հոր սերնդեան մէջ միայն կը տեսնուին եւրպական ձեւերու եւ սովորութեանց հետեւողները։ Կրթական հիմնարկութեանց դպրոցներու վրայ խօսիլն աւելորդ է, վասն զի Եւթէ՛ն Է ամէնուն նոյն տեղերու դպրոցաց վիճակը։

Եկեղեցիներու մէջ եղած երգեցողութիւնն կանոնաւոր է եւ ազդեցիկ. մանկանց եւ օրիորդներու ի միասին քառաձայն պատարագի երգեցողութիւնը մուտք գտած է։ Այլ՝ աւաղ, որ կրթութեան կամ յառաջագիմութեան ասպարեզն սահմանափակ է։

Ի.

Ախալցխայի բնակչաց մէկ մասը կը կացանեն Կաթուղիէ Լալքէ։ Ըստ աւանդութեան ասոնք ալ գաղթած են Կարնէն։ Իրենց գաղթականութեան նկատմամբ կը պատմուի հետեւեալը։ Լ. Եփրեմ Սէթեան 1829ին Գրաֆ Իւան Պասկեւիչ զօրապետին հետ Կարին գալով, տարի մը յետոյ տեղւոյն բնակիչներէն 70—80ի չափ ընտանեաց գլուխն անցած, բռնեւէր ու ձորերէ անցնելով եւ ամեն նեղութեանց յաղթելով՝ կը բերէ զանոնք Ախալցխայ, որոնք վրայ կ'աւելնան յետոյ ուրիշներ ալ եւ փոքրիկ հասարակութիւն մը կը կազմեն։ Մէկ երկու տարի յետոյ ձեռք կը զարնէ Բլանի կողմը Եկեղեցւոյ մը շինութեան, բայց հազիւ թէ շինութիւնը մինչեւ պատահանները կը բարձրանայ Լ. Եփրեմ կը կնքէ իւր մահականացուն, թողլով իւր յաջորդաց Եկեղեցւոյ շինութեան աւարտումը։ Եկեղեցիս յանուն Ս. Կուսին շինուած է, ընդարձակ պարտիզի մը միջոցով, քարաշէն ու միջակ։ Չունի դժբախտաբար արձանագրութիւն մը, ոչ ներքին որումուն վրայ եւ ոչ գուրքը։ Պարտիզիս մէկ կողմը շինուած է միայսրիկ ծխական դպրոց մը, ուր կը յաճախեն մանկուքը, վարժապետի մը հսկողութեան ներքեւ տարրական եւ նախնական ուսումնաբերող սորվելու։ Եկեղեցւոյ կռնակը կը տեսնուի երկու երեք շիրիմ, որոնց ներքեւ կը հանգչին քահանայից մարմինները։ Իսկ հասարակաց գերեզմանատունը քաղաքին արեւելեան կողմը եւ քառորդ ժամու հեռավորութեամբ բաց տեղւոյ մը վրայ կը գտնուի, ուր կը տեսնուին աջ ու ձախ գրուած գերեզմանաքարեր եւ հողակոյտներ։

Եկեղեցւոյ կռնակը գտնուած գերեզմանաց մէջէն մտադրութեան արժանի է Լ. Եփրեմ գերեզմանն, որ իւր ուխտատեղի մեծ պատիւ ունի ոչ միայն Կաթ. Լալքէ այլ եւ վրացախօս Կաթողիկոսներու եւ այլոց, որոնք ընդմեանդ հաւատքով կու գան աղօթել շիրմիս վրայ։ Սոյն Լօր գերեզմանաքարին վրայ նախնապէս քանդակուած գրութիւնը ապականած անհետացած է։ Հազիւ տուն մը միայն բերանանց կը յիշեն տեղացիք ոմանք, որ է հետեւեալը.

Առ ի՞նչ դու հըզօր ի բան եւ ի գիր վարդապետ ընտիր

Ձանազան լեզուաց թարգման անսայթաք հայր մեր երկնածիր,

Եփրեմ Եսկորեան Սէթեան կրօնաւոր վարուք մաքրակիր

Փոյթ թողեր զաշխարհ փութացար առ Տէր մշակ ժիրածիր։

Միթիարեան Միաբանութեան երկհարկումնայ յորեւիտանի առթիւ, տեղւոյն հասարակութիւնը իրենց մէջ դրամ հաւաքելով՝ կը նորոգեն գերեզմանիս շուրջը երկաթապատ վանդակները գեղեցկացնելով եւ գերեզմանաքարին վրայ ուրիշ մարմարին քար մը եւս գետեղելով, որուն վրայ քանդակել կու տան հանգուցեալ Լ. Ալեշանի գրած հետեւեալ ոտանաւորը։

3 Մայիս 1838.

Հայր Եփրեմ ըստոյգ մականուն Սէթ - Յոյս Կարնոյ եւ Տայոցըս ծագեցաւ յոյս.

Բիւզանդիոն եւ զգմարմինն ծընունդ,

Միթիարայ վանքն ըզհոգւոյն սրնունդ,

Ի բռնաբարեալ հայրենեաց զերծոյց

Եւ յանդիմ Վայրի զհօսն եբեր հանգոյց՝

Հոգեկան ախտից բժշիշկ սրտագէտ,

Նոյն ի սրածութեան մարմնոց, խնամուտ գէտ։

Լի արդեամբ կեցեալ մի լոկ յորեւիտան՝

Յէ յառատատուր վարձն արջայութեան։

Ծածկոյթ նշխարացըն վէմն այս տրխոր՝

Փարեւոյցն յուսով ցայտէ սիրոյ հուր։

Ով հոգի գրթած շրթունք մեղրահօս

Լեր կարօտեղոյս առ Տէր բարեխօս։

Թե՛ որչափ սէր եւ պատիւ ունի տեղացին Լ. Եփրեմի հանգստավայրին, յայտնի կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ տողերէն, որ յորեւիտանի առթիւ կազմուած հանդիսին եւ նորագուած շիրմին բացման ժամանակ կարդացուցաւ եւ որուն հեղինակն է անուս եւ անգրէշ՝ միայն ոտանաւորներ եւ իմաստնախից խօսքեր յորեւ-

նելու բնական ձիրքով ստուած Պօղոս քա-
ղորանց անուն անձը:
Թող մաղթենք քո սուրբ վեհ անմահ Հոգուդ
որ գու ունեցար մեզ հայրական գութ.
շիրմիդ շուրջ ծեր եւ թէ մանուկ
հանգիստ ենք մաղթում քո վսեմ հոգուդ:
Առաջնորդ եղար դու մեր պապերին,
ինչ վերս նեղութիւն տուիր քո անձին,
գարձար դու գլուխ մեր փորձիկ Տօտին
բերիր հասուցիր այս օտար երկրին:
Թէ մեծ թէ փոքրին թէ աղքատներին
պաշտպան էիր դու հայր սուրբ ամենին,
քո առատ ձեռնից որքան կարօտներ
նորանց օգնութեան ինքը ես հասնեմ:
Հայր սուրբ մեզ թողեր այս սուրբ յիշատակ
որ սա է մեզի առաջի պարծանք,
ինքը հիմեցեր, հիմք եկեղեցւոյ,
թող հանգչի հոգիդ գիրկը Աստուծոյ:
Ծնունդդ Պօլս՝ մականունը Աթթ
թողիր ծնողացը եկար մեզի հետ,
մեզ համար ինքը մաշեցիր կեանքը
կատարեցիր դու հայրական պարտքը:
Հայր սուրբ քու յուսով որքան մանուկներ
նոցա բժշկելու դու դեղ ես եղեր,
դիմեր են շիրմիդ յոյս հաստատ սրտով
յոգուն բժշկութիւն գտել են քեզմով:
Ո՛վ քանիս անգամ լոյս կորական
իշեր է մարմնուդ դանքանիդ վնաս
եկրեքին մեզ դասը գարբիւնեան
կատարել են քեզ հայրիկ յորեւեան:
Եւ ահա այսօր քու արեւ մանուկներ
որ նրանց ծնողաց դու տեր ես եղեր
մանկական բերանով մաղթում են երգեր
հանգչի մարմինդ մեր գլուխ մեր տեր:
Թող խնդա հոգիդ մէջը արքայութեան
այսօր նորոգուած քո սուրբ գերեզման.
գրեւ է շիրմիդ ընկերը Ալիշան
ցանկալի մնաց անունդ յաւիտեան:
Ունէիր դու գութ մեզի հայրական
մէնք որդի դու հայր էիր գերբնական,
կարտասանէիր խօսքեր խրատական,
հանգչի քո հոգին Աստուծոյ օթեանս:
Թարմարիտն քարը ոսկի տառերով
գրուած է կրօնիդ անգին խօսքերով,
միշտ պատրաստ ենք մենք քեզ բարձ մաղթելով
ստեւել յօրեքանդդ եւ ամէն տարով:
Աղաչում եմ քեզ հայրիկ սիրելի
նազիկըս քո մօտ թող չը մերժուի,
եղիւ բարեխօս դու ամէն մէկին
անաշուա արդար սուրբ դատաստանին:

Ախալցխայի Աթղ. Հայոց հոգեւորական
վերին իշխանութիւնը Սարաթովի լատին Եպիս-
կոպոսին ձեռքն է. քահանայից տեղէ տեղ փո-
փոխումը անոր հարմանայ տեղէ կ'ունենայ.
ինչպէս նաեւ վրացախօս Աթողիկներն անոր
իրաւասութեան ներքեւն են: Բուսական հողի
վրայ Աթղ. Հայք չունենալով իրենց սեպհա-
կան Եպիսկոպոսն, քահանայութեան վիճակի
ցանկացողներ շէն կընան դիւրութեամբ հասնիլ
իրենց բաղձանքին եւ կամ շատ քիչերը կը
յարողին: Քահանայից պակասութիւնը մեծապէս
զգալի եղած է եւ օտար երկրէ հոգեւորականի
երթալը կարի դժուարին: Այս պատճառաւ կան
գիւղեր որ առանց հովուի մնացած են եւ կա-
րօտ հոգեւորականի:

Ցաւալի է ըսել թէ՛ ինչպէս Ցաճկաս-
տանի մէջ տեղ տեղ Հայերէն ոմանք լատին
կ'ուզեն ձեռնալ, նոյնպէս այս կողմին ոմանք
ոմանք իրենք զիրենք վրացի Աթղ. անուանել
կ'ուզեն, այլ այսպիսինքու նախնեաց անունները
բարձրաձայն կը յանդիմանեն զիրենք՝ բռնած
ընթացքնուն համար. ահա այս պատճառաւ
երկու հասարակութիւնները ժամանակ ժամա-
նակ ծուռ աջօք կը նային իրարու, եւ ցաւալի է
ըսել թէ վրացի անուանեալ Աթղ. խոյնդոտն
կ'ըլլան Աթղ. Հայերու յառաջագիծութեան:

Գ.

Ախալցխայի շուրջը կը գտնուին գիւղեր
եւ գիւղականք որոնցմէ մէկ քանիին բնակիչները
կը կազմեն Աթղ. Հայեր, ասոնցմէ միայն Դղարա-
բիլայ՝ Մօխրեպ՝ Սուխիս տեսած ըլլալով, հա-
մառօտ անտարկ մ'ալ կը նետենք ասոնց վրայ:

Դղարաբիլայ Ախալցխայի հարաւ-արեւ-
մտեան կողմը կ'իլնայ, եւ հետիոտս չորս ժամ
հեռաւորութիւն ունի քաղքէն: Գիւղը շինուած
է ցած բլրակներու վրայ, առաջակողմն ունի դաշ-
տագետիմներ՝ ցորենի եւ գարւոյ արտեր, իսկ
կռնակը կը բարձրանան անտառաշատ լեռնակ-
ներ, որոնցմէ բաւական կ'օգտուին շինականներու:
Գիւղին ստորոտը կը բխէ հանքային ջուր մը
որ ունի ծծմիւր հաւ եւ թթու համ, Յեղացին
այս ջուրը կը գործածէ իւր զգեստեղէնները
լուալու, եւ նոյն իսկ գրեթէ ամէն օր կը տես-
նուին կնիկներ եւ աղիկներ, որոնք մերձակայ
գիւղերէն իրենց լուացքն իշուկի մը վրայ բար-
ձած խումբ խումբ կու գան հոս եւ զանոնք
լուակն են արեգական ճառագայթներուն տակ
չորցընելէն ետեւ՝ երեկոյին նոյն ընթացքով կը
դառնան տեղերին: Գիւղին մօտ կը գտնուին

բլրախներ որոնց տակ ծածկուած է գաճ եւ զոր չափագործելու ձեռք զարկած են:

Գիւղին բնակիչը գաղթած է Կարնոյ գաւառին Նորշէն գիւղէն, որ հաւանականօրէն 1830ին տեղի ունեցած է: Ի սկզբան անդ իրենց գաղթականութեան 34 տուն եղած կը պատմուի, մինչդեռ այսօր 105 տուն անցած է եւ ամբողջը Վժժ. Հայ, կան նաեւ 5—6 տուն մահմետական: Գիւղը ունի եկեղեցի մը Եփեսոս Փրկիչ անուն եւ վարժարան մը ձմրան եղանակին համար. ունի երկու քահանայ Աւագերեց Տէր Պողոս Բօսեան Տէր Եղիսիմի եւ Տէր Պողոս Խաչատուրեան: Եկեղեցին շինուած է բարձր դիրքի մը վրայ, որով ալ ու ձախը գտնուած աներուն եւ անակներուն վրայ կ'արծես թէ կ'իշխէ, քարաշէն եւ բաւական մեծ, կրկին դռներով ամրացուած, որոնցմէ միոյն ճիւղատը քանդակուած է:

Յս. Փրկչ.
եկղց. շնչց
1886.

Բնականապէս ունեցած են հնագոյն եկեղեցի մը, որուն տեղ կառուցած են վերջինս. իր ապացոյց եկեղեցւոյ մէջ կը տեսնուին ինչ ինչ նուէրներ յիշատակարաններով, որոնցմէ մէկ քանին կը դնենք հաստեղ:

ա. յշտկէ սբ. խաչս տր սիմնի կողակից յուրիշանին Նորշէնի սբ. եկեղեցոյն թվ. ԹՄԾ Ին. (ձեռաց խաչ):

բ. յիշտկէ Օսլանեան գեօրք կողակից Զարմանի 1849. (ձեռաց խաչ):

գ. յիշտկէ կանթեղս Մարիամ յովակիմին Ծղխալիփու Յս. Փրկչի եկեղեցու 18¹/₅51:

դ. յշտկէ ալէքսան աղապապովին Ծղալբիլու Յս. Փրկչի եկեղեցուն 1875. (ձեռաց խաչ):

Մօխրէպ, գիւղին անունն ոմանք ալ Նեոխրէպ կ'անուանեն, վերայիշեալ գիւղէն գրեթէ հետիոտս ժամ մը հեռու կ'իյնայ, Կուր գետի ձիւղին ձախակողմը շինուած: Գիւղին շուրջը զտրիվայր եւ անհարկ գաշտագետիկներէ եւ արիւսավայրերէ զատ կը տեսնուին հոս հոն պարտիզակներ որոնց ծառերը կը հասցնեն տանձ խնձոր եւ սալոր: Մօխրէպի բնակիչը Կամպերցի եւ Ղարաբաղիցի են, եւ ամբողջը Վժժ. Հայ. եւ են 53 տուն: Ունին եկեղեցի մը Եփեսոս Փրկիչ անուն եւ երկսեռ մանկուոյն վարժարան մը ձմրան եղանակին համար. ունին քահանայ մը Տէր Սարգիս Միգդանեան: Եկեղեցին կառու-

ցուած է բարձրաւանդակի վրայ՝ քարաշէն. երկրաշարժէ ֆնասուած ըլլալով երկու կողմն բարձրացուած են թեւերուն նման քարաշէն որմեր, որոնք եկեղեցւոյ իւր դիրքին մէջ ունեցած արտաքին ձեւին գեղեցկութիւնը նսեմացուած են: Եկեղեցւոյ կոնակը որմին մէջ զետեղուած կը տեսնուի քար մը, որուն վրայ քանդակուած է 1860, իւր շինութեան թուականը: Եկեղեցւոյն ունեցած զանազան նուէրներուն վրայ կը կարդանք հետեւեալ յիշատակարանները, որոնցմէ առաջինն հնագոյն եկեղեցւոյն գոյութիւնը կը ցուցնէ:

ա. յշտկէ խաչվառ ... հինին ... եւ եղիսաբեթին Մօխրէպու ... 1852:

բ. յիշատակէ պատկերս ի գիւղն մօխրէպու սուրբ փրկիչ եկեղեցոյ բնակիչ մուրատ զէվէստի 1861: (Աւագ խորանի Ս. Կուսին պատկերը):

գ. յիշտկէ վական եւ սաղավարդս Նազարէթ Նահապետին մուրեխէպ գիւղի Յս. փրկ. եկեղեցոյն 1868 ամի ի 1 ն ապրիլի:

դ. իշատակէ սրբուհիին մակարեանց 1870 թ յնվր. 1 ն (ընդ բաժկաման արծ.):

ե. իշատակէ եղաբեթ գարբինով 1870 յնվր. 1 ն (գինւոյ բաժկաման արծ.):

զ. յիշտկէ խաչս մօխրէպու Փրկչի եկեղեցուն սօֆիայ յօհաննէսովի կողակիցն գարբէրի 1874 յին (ձեռաց խաչ արծ.):

է. յիշտկէ Յս. Փրկչ. եկղց. մօխրէպու մէլքոն գասպար եւ բաղտար. թագուհի տիրուհի մէլքոնանց 1879 (մանստուփ արծ.):

ը. յշատագեց աշտանակքս սիմն տէր ակովփեանց կոյղոյն մօխրպ. սուրբ յսուս Փրկի եկեղեցս յամ 1880 (աշտանակ պղնձէ):

թ. յիշատակէ պատկերս այս մկրտիչ պապոյովի գերգաստանին որ է ընծայեցին իրեանց գիւղն Նօխրէպայ Յս. Փրկչի եկեղեցուն եւ նկարեցաւ թ. 1880 ն ամի 5 ապրիլի Ալէքսանդրապոլ քաղաքի (պատկեր առաքելոց Պետրոսի եւ Պողոսի):

ժ. յիշատակէ խաչս Թէրէղինին տեփանոսի որբւոյ 1882 (ձեռաց խաչ արծ.):

Սուխլիս. Ախալցխայէն հետիոտս մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունի, գիւղին կոնակը բռնած են բլրախներ եւ ցած ու քարուա լեռանց շարքեր, առաջակողմը տարածուած է դաշտավայր մը որուն մէջուղին կը սողակի Կուրը: Գիւղը քաղքին մերձաւոր գիւղերէն մին ըլլալով, ունի առաւելութիւն մը որմէ զուրկ են շատերը: Այլ

ու ձախը գտնուած փոքրիկ մրգաստաններու մէջ երբ թուլթը՝ տանձը՝ խնձորն եւ ճանձուլը կը քաղցրանան, երբ ձմերուկը կը կարմրայ, վարունգն եւ սեխը կը հասունան եւ երբ կալոց ժամանակը կու գայ, քաղքէն խումբ խումբ կը դիմեն հոս, քաղցրահամ պտուղներէն ճաշակելու, անձամբ ծառերէն պտուղ մը փրցընելու, արտերու եզերքը ծառի մը շուքին տակ վարունգ՝ ձմերուկ ուտելու եւ կալերուն շուրջը հրճուելու։ Բայց աստի գիւղացին եւս մեծ գիւրուձիւնն ունի, իւր աշխատանաց եւ երկրին հասուցած պտուղները շուտով կրնայ քաղաք հասցընել եւ վաճառել։

Գիւղը կը բաժնուի երկու մասի՝ Վերի Սուխիս եւ Վարի Սուխիս անուաներով, որոնք բաժնուած են իրարմէ ձորակով մը, որուն մէջէն կ'անցին կարկաշատահ Վտակ մը։ Վերի Սուխիսի բնակիչք են մահմետական եւ 45 տուն կը հաշուին։ Վարի Սուխիսի բնակչաց թիւն է 67 տուն Վլիթ. Հայ, որոնք գաղթած են Կարնոյ մօտ գտնուած Հինձք գիւղէն 1830 թուականին։ Ունին եկեղեցի մը յանուն Ս. Կուսին եւ արեւգարդ քահանայ մը՝ Տէր Միքայէլ Աբրահաման։ Եկեղեցին կառուցուած է հնագոյն եկեղեցւոյն տեղ, աներու վերին կողմը, քարաշէն եւ հաստատուն, եւ ունի մարմարին քարի վրայ բնագրական հետեւեալ արձանագրութիւնը։

Կառուցուա եկեղեցիս
հայ կաթողիկոսաց, յան
ուն անարատ յղութեան Ս.
Աստուածածնի գումարաւ իւ
րով եւ աշխատութեամբ Ս. Գ.
Ժողովրդոց. սկիզբն չէ
նութեան ի 1892 եւս ա
ւարտ 1900 Կ՛

Ի ներքուստ աղքատին է եւ տակաւին յատակն եւ դասը կիսատար, չուրի նուէրներ, միայն կը գտնուին մէկ երկու առարկաներ որոնց վրայ կը կարգաւք հետեւեալ յիշատակարանները.

ա. Թիշատակէ սաղաւարդս դարբին Պողոսի եւ որդոցն Խաչի եւ Սրբի սուրբ եկեղեցուն աստուածամօր անարատ յղութեան 1852 ի գիւղն Սուխիսու։

բ. Թիշատակէ ճառագայթս Սուխիսոյ Աստուածամօր եկեղեցւոյն այրի թագուհին եւ եղբօրն Սրբի նալպանտեցի 1868ին։

գ. Թիշատակէ սկիհս այս Սրբուհին Կարապետնի եւ Մարիամ քերթներն ի գիւղն Սուխիս Աստուածամօր Եկեղեցւոյ 1871 աթի։

Գիւղերուս բնակիչները պահած են իրենց նահապետական կենսը, կան ընտանիքներ 20—30 հոգիէ կազմուած։ Հիւրասիրութիւնը սուրբ պարտք մը համարած են։ Միայարի եւ հողածածկ տակներուն՝ աղքատիկ որմերուն տակցուցած սիրայիր ընդունելութիւնն ո՛չ ապաքէն նշան մ'է իրենց բարեացակամ մարդասիրութեան։ Այս ազնիւ բնաւորութեան տէր մարդիկ հողագործ մշակ են, միայն ամէն մէկ գիւղի մէջ կը տեսնուին քանի մը կրպակ, դարբին, պայտար, մանրածախ, իրենց համար ամենակարեւոր խանութները։ Երկրագործին ունեցած գործիքները տակաւին իւր պագերէն տեսածն է եւ իւր աշխատութեան ծանր բեռը բարձողն է էշն։ Չմիտն եղանակէն զատ, որ մշակին համար հնագոտեան ժամանակն է, միւս եղանակներուն մէջ փոքրէն մինչեւ մեծը ձեռք ձեռքի տուած կ'աշխատին իրենց ապրուստը ծարելու համար, մանաւանդ հնձոց եւ կալի ժամանակ գործուէութեան կենդանի պատկեր մը կը ներկայացընեն այս գիւղականները. արշալոյսէն շատ եւ շատ լուսաւր ունից իրենց սայլերով կը մեկնին հեռաւոր արտերէ՝ հնձոց դէշերը կալը բերելու, մինչ ճաացողները արեգական ճառագայթները չեւեցած կալին վրայ կը վազեն, փոքր մանուկն եւ մանկամարդն անգամ ունի իւր աշխատութեան բաժինը։ Մին կալ կը քշէ, միւսը կալը կը շրջէ, սագին մին մանրուածը հովին կու տայ՝ ցորեսնը յարդէն բաժնելու, անդին միւսը յարդը յարդանոց կը կրէ. մինչ այս մինչ այն՝ հազիւ թէ կ'աւարտի այն օրւան աշխատութիւնը, ահա անդիւնէ ճաացող անխնրու եւ հոստողներու ձայներն աւետիս կու տան երկուս իրեքլուծ իշերով բեռնաւորուած սայլերուն մօտենալը, որոնց խուրձերը պիտի ըլլան յարդը օրւան աշխատութեան նիւթ։ Երբ կալերը կը վերցուին, հոսժկուներն իրենց կողակներով կամ իշուկներով կ'երթան հեռաւոր տեղեր, ընձանաշատներուն վրայ կը բարձրանան, խոտ քաղելու, ձմրան եղանակին համար անանոց կեր համարելու, մինչ տուած ճաացողներէն ոմանք գետնախնձորի արտերը կ'ելլեն՝ փորելու եւ հողին տակ ծածկուածը պարկերու մէջ ժողվելու, եւ ոմանք պարտեզներու մէջ կը հաւաքուին ծառերն իրենց պտուղներէն մեկրացընելու։ Միով բանիւ՝ քա-

դաքնեբու ժխոր կենաց բողոքովին Հակապատկեր կեանք մը եւ գործունէութիւն կը տեսնէ մարդս այս գիւղեբուս մէջ:

Զմուռնանք յիշել այն գեղեցիկ սովորութիւնն, զոր ունին այս գիւղականք. երբ իրենցմէ նոյն իսկ ամենայն տին շքաւորին ընտանեաց անդամներէն մին կը վախճանի, ամէնն ալ խմբովին կը փութան ներկայ գտնուիլ յուշարկաւորութեան եւ մինչեւ գերեզման կ'ընկերանան քահանային եւ ափ մը հող նետուէն ետեւ կը գառնան իրենց բանին գործին: Հաւատարիմ են իրենց կրօնին եւ եկեղեցատէր, կարեւոր կէտը՝ որմէ վուրկ է կամ լաւ եւս ըսեմ պաշտօն է քաղաքացին: Յծական օրերն ամէնն ալ բաներին դարեցուցած ներկայ կը գտնուին եկեղեցական արարողութեանց եւ պատարագի, եւ ջերմեռանդութեամբ կ'աղօլեն. նոյն իսկ կը տեսնուին մայրեր, որոնք իրենց կաթնկեր մայրիկներն գրկին առած ներկայ կը գտնուին Աստուածային պաշտամանց. եւ եթէ լալական է գրկածին, եկեղեցւոյ դուռը դրան մօտ կեցած ակնհայտօր կ'ըլլան օրհներգութեանց, եւ այսպէս ի մանկութենէ կը վարժեցընեն զանկներն Աստուծոյ ասն եւ անոր սուրբ պաշտամանց:

Կը թողուք խօսիլ այս գիւղականներուն ունեցած ուրիշ սովորութեանց վրայ, եւ ի սրտէ յարատեւութիւննոյն բարի սովորութեանց մէջ, եւ գործոց յաղորդութիւն կը մաղթենք:

Սուրբիս 1901, Օգոստոս 26:

Հ. Յ. ԶՈՍԵԼԻ

ՍԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆՆԻՍԻՍ ԺՈՐԴԱՆԿԻ ԽԵՒԻՐԷ ԸՍՑ ՀԱՅՈՒԷՑ ԿՈՆԻՐԵՐԻ

(ԸՆԴՈՒՆԱԼՈՒՄ Ի ԳԵՐԷ)

Ուխտանէսի եւ Յայրմաւուրաց՝ Համառոտութենէ քաղած ըլլալուն կարծիքը ժխտելու ներք. վասն զի պարագայներ եւ կէտեր կան անոնց քով, որ յոյն կամ լատին աղբիւր մը մատնանիշ կ'ընեն, բայց ոչ Համառոտութենէն եւ ոչ ալ Հայ Թարգմանութենէն կրնան քաղուած ըլլալ: Այսպէս Ուխտանէս կը գրէ թէ Կոստանդինոս «երթայր ի Կադիտոլոյն տաճար կռոյն», Արիկայ Համաձայն եւ Մօրբիտիոսի լատին բնագրին ըսելուն «Գուրմը Կադիտոլոյն»

(pontifices Capitolii) ետուն խորհուրդ՝ յաւրինել աւազան ի Կադիտոլոյն» (in ipso Capitolio), նոյնպէս յոյն բնագրին (հրտ. Combefis) «Իբրեւ երթայր Թագաւորն ի Կադիտոլոյն» (ἐπὶ τὸ Καπετώλιον). Սեղեւստրոսի վարուց Հայ Թարգմանութեան եւ անկէ եղած Համառոտութեան մէջ միայն «Գուրմը, գրուած է «Կապիտոլիոնի», տեղ: Բայց թէ Ուխտանէս եւ թէ Յայրմաւուրը ունին «Կապիտոլիոն», փոխաբերութիւնն, ճշդիւ ինչպէս վերը տեսանք՝ խորհեցուց քով նոյն պատմութեան մէջ «Կադիտոլոյն» բառը փոխաբերած:

Ասով բանալի մը գտած եղանք, ուստի շարունակենք նոյն ճամբով: Ուխտանէս կը գրէ՝ «Եւ ընթացան կանայք եւ տղայք ի գրիկ իւրեանց մեծաւ հառաջանալք, հերարձակ եւ ստիքն ի բերան տղայոցն»: Համառոտութիւնն — որ խորհեցուց աղբիւրն եղած կ'ըսուի, — բառ մը չունի այս ամէնէն, այլ միայն թէ «Եւ մարք զինի մանկանցն եկեալ լայն եւ աշխարհին զմահ մանկանցն», բառ Թարգմանութիւնն աւելի մերձաւոր եւ գրեւոր՝ «Պատահեցան եւ մարք մանկանցն սգով մեծաւ գոշելով արտասուալք, հերարձակ մերկացեալ գլխով, եւ լցեալ կանակաբոշ ողբովք, եւն: Սակայն նաեւ հոս պակաս է Ուխտանէսի յիշած «ստիքն ի բերան», եւն, որ կը մեկնուի յոյն բնագրէն, ուր կ'ըսուի «... հերարձակք, Կիւլ-Կիւլ Լուիւն-Էր-Էն» (... λυσιχομοι τῶν ἰδίων μασθῶν γεγυμνωμένων.) Հայերէն Թարգմանութիւնն հոս առհասարակ հաւատարիմ է յոյն բնագրին, եւ կը փոխադրէ անորոք ընթերցուածը. բայց միայն Ուխտանէս պահած է մասժոյն բառին Թարգմանութիւնը: Ուխտանէս ալ λυσιχομοι բառին դիմաց նոյն «Կիւլ-Կիւլ» բառն ունի, զոր գործածած է Հայ Թարգմանիչը: Բայց քիչ մ'եղան Ուխտանէսի բառը թէ «նաեւ արտասուք հեղան յաշտան», կը Համապատասխանէ լատինականին ընթերցուածին՝ prorumpens in lacrimas. Յոյնը հոս կ'ըսէ «սկսաւ արտասուել» (ῥοῖσται δακρύειν), զոր Հայ Թարգմանն ալ ճշգրտութեամբ Թարգմանած է, մինչդեռ Համառոտողն ասկէ ըրած է՝ «Եւ եղաց դառնապէս», Դարձեալ Ուխտանէս կը գրէ՝ «(մարք...)» անկառաւթ Թագաւորին կոծեալից ողբովք: Նոյնպէս է լատինն՝ Coram eo se in plateis fundentes lacrymas straverunt, բայց յոյն բնագրին (հրտ. Combefis) հոս ունի՝ μεγίστην πτόσην καὶ φοικτήν τὴν τε βασίλει καὶ τῇ συγχλητῇ ἐνεποίησαν, զոր ճիշդ Թարգմանած է